

Tööd on rahastanud Keskkonnainvesteeringute Keskus ja Muinsuskaitseamet

KESKKONNAINVESTEERINGUTE
KESKUS

MUINSUSKAITSEAMET

Töö on teostanud AB Artes Terrae OÜ

Tellija: Muinsuskaitseamet
Tellija esindaja: Pikne Kama
Tellija kontaktid: Pikk tn 2 Tallinn, pikne.kama@muinsuskaitseamet.ee
Projekti juht: Mart Hiob, PhD
Autor: Laura Mäemets, MA
Töörühm: Mari-Ann Remmel, MA (MTÜ Eesti Kohapärimuse Keskus)
Ulla Kadakas, MA
Villu Kadakas, PhD
Mart Hiob, PhD
Esikaane pilt: Maa-ameti kaardiserver, aluskaardiks Liivimaa 1839. a kaart (Sangaste kirik on nime all *Theal*)

©AB Artes Terrae OÜ 2022

Sisukord

1. Töörühmalikmete nimi ja roll inventeerimisel	5
2. Välitööde toimumise ajakava	5
3. Ettevalmistustöödele, inventuuridele ja järeltöödele kulunud aeg	7
4. Ülevaade töö tulemuslikkusest	7
5. Inventeeritud kohad	8
6. Üldine hinnang kohaliku rahvastiku järjepidevusele.....	12
7. Tööde käigus ettetulnud probleemid	12
8. Töörühma ettepanek riikliku kaitse alla võtmise kohta	13
9. Kasutatud kirjandus ja käsikirjad.....	14

Joonised (13 lehel)

Joonis 1. Inventeeritavate paikade eel-lokaliseerimine arhiiviandmete abil.

Joonis 2. Eel-lokaliseeritud paigad ja kultuurimälestistest looduslikud pühapaigad.

Joonis 3. Eel-lokaliseeritud paigad, looduskaitsealused ja kultuurimälestistest looduslikud pühapaigad.

Joonis 4. Eel-lokaliseeritud paigad, looduskaitsealused ja kultuurimälestistest ning pärandkultuuri kaardile kantud looduslikud pühapaigad.

Joonis 5. Ettepanekud mälestiseks tunnistatavate ja pärandkultuuri kaardile kantavate looduslike pühapaikade kohta.

Joonis 6. Hävinud ja maastikul mittelokaliseeritavad püha- ja pärimuspaigad.

Joonis 7. Ihamägi (San_Kibena_01). Piiritlemise ettepanek.

Joonis 8. Ristimägi (San_Kibena_02). Piiritlemise ettepanek.

Joonis 9. Liemägi (San_Mäeküla_03). Piiritlemise ettepanek.

Joonis 10. Lätteoru allikas (San_Restu_01). Piiritlemise ettepanek.

Joonis 11. Tuule mägi (San_Tölliste_03). Piiritlemise ettepanek.

Joonis 12. Ohvri mägi (San_Vaalu_03). Piiritlemise ettepanek.

Joonis 13. Öru ristimänd (San_Öruste_02). Piiritlemise ettepanek.

1. Töörühmal liikmete nimi ja roll inventeerimisel

Erinevatel töötappidel osalejad:

Mart Hiob (projektijuhtimine);

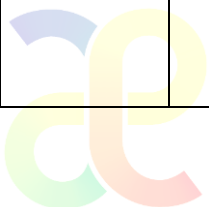
Laura Mäemets ja Ulla Kadakas, vastutavad koostajad antud kihelkonnas (arhiivitööd, teabepäeval esinemine, välitööde ettevalmistamine, välitööde märkmed ja fotod, järeltööd, GIS-andmete loomine). Esimene neist on aruande teksti põhiautor, teine valmistas joonised.

2. Välitööde toimumise ajakava (vt joonis 1-6)

<i>Kuupäev</i>	<i>Küla</i>	<i>Inventeeritud objektid (sh leidmata või hävinud), intervjuud vms</i>	<i>Osalejad</i>
30.06.2022	Kurevere, Lauküla, Sarapuu, Lossiküla, Risttee, Tiidu	<p>Jaanimägi (lokaliseeritud, pildistatud, pp-d pole) – kaardil nr 8;</p> <p>Hiie aed ja põld (leidmata, ilmselt hävinud) – kaardil 9;</p> <p>Ansi tamm (lokaliseeritud ja inventeeritud, võib lugeda hävinuks (puu murdunud, kuivanud)) – kaardil 10;</p> <p>Jaanuste pedäi (leidmata, väga tõenäoliselt hävinud) – kaardil 20;</p> <p>Hiie puu (leidmata, küsitatud Paju talus elavat meesterahvast) – kaardil 11;</p> <p>Rootsi kuninga tamm (lokaliseeritud ja inventeeritud, ent pp-ks ei liigitu) – kaardil 12;</p> <p>Lätteoru allikas – kaardil 17;</p> <p>Tähenamäe hiis (intervjuu [redacted] (snd. 1954) ja [redacted] (snd. 1926) Kүүdre talust; pärn on hävinud, ametlikuks pp-ks raske liigitada) – kaardil 18;</p> <p>Rootsiaegne mänd (pildistatud, pp-ks ei liigitu) – kaardil 21;</p>	Laura Mäemets, Ulla Kadakas
1.07.2022	Raavitsa, Tõlliste, Öruste	<p>Kakulaane ristikivi (inventeeritud, ent pp-ks ei liigitu) – kaardil 16;</p> <p>Tuule mägi – kaardil 24;</p> <p>Püha Hansu allikas (mõlemad inv. kohad küsitavad) – kaardil 25 ja 26;</p> <p>Kajaja ohvritamm ja lohk (leidmata, tõenäoliselt hävinud; kedagi küsitleda ei saanud) – kaardil 27;</p> <p>Vanapagana kivi (LK-alune kivi, pp-ks ei liigitu) – kaardil 35;</p>	Laura Mäemets, Ulla Kadakas

<i>Kuupäev</i>	<i>Küla</i>	<i>Inventeeritud objektid (sh leidmata või hävinud), intervjuud vms</i>	<i>Osalejad</i>
		Ristimänd – kaardil 36;	
5.08.2022	Kibena, Vaalu, Mägiste, Kiviküla, Mäeküla, Rampe, Tõlliste	<p>Ihamägi – kaardil 4;</p> <p>Ohvrimägi – kaardil 5;</p> <p>Künnapuu (leidmata, ilmselt hävinud) – kaardil 15;</p> <p>Ohvrimägi – kaardil 29;</p> <p>Hiie koht (maastikul lokaliseeritud, pildistatud, staatus küsitav – mingi metsatutt on praegugi antud kohas, kus ühtlasi on ka kellegi mesitarud; omanikku kodus polnud, et küsitleda) – kaardil 6;</p> <p>Piksa pettäi – kaardil 14;</p> <p>Laatre ristimänd (hävinud – kohas käiakse siiani, huvitaval kombel olid kännu sisse istutatud lilled ning selle peale asetatud leinaküünel) – kaardil 37;</p> <p>Assaku t. ohvrikivi (leidmata, hävinud) – kaardil 23;</p> <p>Suur allikas (leidmata, umbkaudne asukoht lokaliseeritud; küsitletud Uue-Kompuse peremeest [redacted]) – kaardil 30;</p> <p>Kõrvahallik (leidmata, küsitletud Uue-Kompuse peremeest Jüri Kaldmäed) – kaardil 31,</p> <p>Silmahallik (leidmata, küsitletud Uue-Kompuse peremeest [redacted]) – kaardil 32</p>	Laura Mäemets, Ulla Kadakas
6.08.2022	Mäeküla	Iiemägi – kaardil 13	Laura Mäemets, Ulla Kadakas, Villu Kadakas
14.09.2022	Kibena, Sangaste, Pringi	<p>Ihamägi – kaardil 4;</p> <p>Teabepäev Sangaste Kultuurimajas;</p> <p>Ohvrimägi (mk all) ja Tammemägi (potentsiaalne õige ohvrimägi ehk kandidaat praeguse kaitsealuse mäe asemele (?))</p>	Laura Mäemets, Pikne Kama, Ulla Kadakas

3. Ettevalmistustöödele, inventuuridele ja järeltöödele kulunud aeg

Ettevalmistustööd: kokku 212 tundi.

Välitööd koos teabepäevaga ja ettevalmistusega: 104 tundi.

Järeltööd: 136 tundi.

Kokku: 452 tundi.

4. Ülevaade töö tulemuslikkusest

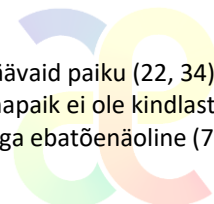
Eeltööde käigus arhiiviteadete läbi vaatamisel tuvastati Sangaste kihelkonnas kokku u **95** püha- ja muu pärimusega seotud paika, mille sekka on (osaliselt) arvestatud nii kompleksid, üksikobjektid/toponüümid, kabelikohad, looduskaitsealused ja muinsuskaitsealused objektid, pärandkultuuri objektid jmt. Neist oli arhiivandmete ja kaartide analüüsimisel võimalik eel-lokalisierida 37 kohta (joonis 1). Maastikul vaadati üle **29**¹ kohta, inventeeriti **9** kohta, ning tuvastati, et **8** objekti on kindlalt hävinud. Inventeerijate hinnangul vastab **seitse paika riikliku kaitse eeldustele** loodusliku pühapaigana, **üks võiks vastata kaitstava looduse üksikobjekti kriteeriumidele ning kolm kohta võiks kanda pärandkultuuri kaardile**. Ülejäänud paigad on sellised, mida on kas raske liigitada ajalooliseks looduslikuks pühapaigaks, mis on juba kaitsealused või mis on sootuks puuduliku ja/või ebamäärase infoga. Algsesse loendisse eeltööde käigus kaasati ka mõned Sangaste kihelkonda jäävad kalmed – reeglina nimetatud kas Kiriku- või Kabeliasemeks – mis pärimuse järgi on haakunud mõne pühakohaga või on olnud selleks otseselt.

Arhiivandmetes kajastumata kohti inventuuri käigus ei lisandunud. Tänu kohaliku elanikega peetud intervjuule ning ühisele külastusele paika, õnnestus täpsustada **1** koht – Tähenamäe hiis (PK objekt). Pole selge, kas tegemist on olnud ajaloolise loodusliku pühapaigaga, kuna puuduvad vastavasisulised arhiivandmed. Intervjuust kohaliku elaniku, 1926. aastal sündinud [REDACTED], kes on ka mitmete PK objektide kohta teateid andnud (nii Tähenamäe hiis (reg. 724:HII:001) kui ka inventeeritud Lätteoru allikas (reg. 724:ALL:001)), tuli ilmsiks, et Tähenamäel on peetud pidusid, tehtud jaanituld, korraldatud küla kokkutulekuid ja haritud põldu, viimase sõja ajal oldud seal läheduses peidus, ent pühapaigatraditsiooni kohta selgust ei saanud. Tähenamäel on tõepoolest asunud kunagi võimas pärn, millest 2022. aastal oli järel känd ning uued noored pärnavõrsed. Ka asunud seal kivi, [REDACTED] arvates ohvrikivi, mis hetkel Kүүdre talu õues kaevu ja kase juures asub ning mida kasutatud mingil ajal Kүүdre talus trepiastmena. [REDACTED] vanaisa (srn. 1911) toonud selle kivi Tähenamäelt ära lävepakuks. Sensitiiv aga olevat Heino sõnul seda kivi millalgi hiljem uurinud ning tunnistanud ta ohvrikiviks. [REDACTED] on nähtavasti südamele, et kivi saaks mäele tagasi viidud.

Intervjuu nii [REDACTED] kui ka tema poja [REDACTED] (snd. 1954) toob välja antud töös esinevad ja pühapaigauurimises laiemalt avalduvad probleemid: kaudsed viited tähtsaks kohaks olemisele on, ent riikliku kaitse eeldustele ajaloolise loodusliku pühapaigana see objekt ei vasta.

Nii mõnigi Sangaste kihelkonnas inventeeritud objekt on inventeeritud oletamisi, baseerudes vaid arhiivandmete, maastiku ja kaardiandmete analüüsile, ilma kohalike inimeste kinnitusega maastikul. Üldiselt on selliste juhtude põhjuseks asjaolu, et lihtsalt antud piirkonnas pole olnud kedagi, kelle poole pöörduda – nii jäi Unikülas asuva Püha Hansu allika asukoht endiselt küsitavaks ning antud juhul oleks

¹ Maastikul ei vaadatud üle mälestisi (joonis 6: nr 1, 2), Sangaste kihelkonna piiridest välja jäävaid paiku (22, 34), samuti kohti, kus arhiivandmete ja kaartide uurimise põhjal võis järeldada, et looduslik pühapaik ei ole kindlasti säilinud (19) või kui arhiivandmete lünklikkuse tõttu objekti lokaliseerimine maastikul on väga ebatõenäoline (7) või puudub sellel pühaks pidamise pärimus (3, 28).

õige koha lokaliseerimisel olnud abiks just mõne kohaliku inimese teadmised, kes tunneb ümbrust ja ajalugu. Et Uniküla on oma looduslikust asendist (Väikse Emajõe ümbrus) ning ajaloolisest taustast tulenevalt (sõjaline piirkond, Uniküla raketibaas) võrdlemisi hõredalt asustatud, on ka sealseid objekte raske lokaliseerida ning pole võimatu, et otsitud Püha Hansu allikas sootuks nt piirkonda jääva Rumba karjääri tõttu hävinud on.

5. Inventeeritud kohad

Inventeeritud kohad (joonised 1–6):

- 1) **Ihamägi**, San_Kibena_01 – Kibena küla, lokaliseeritud pärimuse ja kaardiandmete põhjal (kaardil nr 4);
- 2) **Ristimägi**, San_Kibena_02 – Kibena küla, lokaliseeritud pärimuse, arheoloogiamälestiste info ja kaardiandmete põhjal (kaardil nr 5);
- 3) **Iiemägi**, San_Mäeküla_03 – Mäeküla, lokaliseeritud arhiiviallikate ja kaardiandmete põhjal (kaardil nr 13);
- 4) **Piksa pettäi**, San_Mäeküla_06 – Mäeküla, lokaliseeritud PK objekti põhjal (kaardil nr 14);
- 5) **Lätteoru allikas**, San_Restu_01 – Restu küla, lokaliseeritud PK objekti põhjal (kaardil nr 17);
- 6) **Tuule mägi**, San_Tölliste_03 – Tölliste küla, lokaliseeritud pärimuse ja kaardiandmete põhjal (kaardil nr 24);
- 7) **Püha Hansu allikas**, San_Tölliste_04 – Tölliste küla, lokaliseeritud kaardiandmete ja pärimuse põhjal, ent jääb küsitavaks (tõenäoliselt kaardil pigem nr 26 või kuskil mujal Kingu talu lähistel, mitte 25);
- 8) **Ohvri mägi**, San_Vaalu_03 – Vaalu küla, lokaliseeritud pärimuse ja maastiku reljeefi põhjal (kaardil nr 29);
- 9) **Õru ristimänd**, San_Õruste_02 – Õruste küla, lokaliseeritud PK objekti põhjal (kaardil nr 36).

Perspektiivikad või välitöödel leidmata jäänud kohad (puudulike või vastuoluliste lähteandmete vm asjaolude tõttu), mille kohta võiks veel täiendavalt andmeid uurida (lisaks jäid kokkuleppeliselt inventeerimata võimalikud kabelikohad):

- 1) **Kabelimägi**, San_Kibena_04 – Kibena küla, toponüümina põhikaardil, pp staatus küsitav;
- 1) **Lohuga ohvrikivi**, San_Kolli_02 – Kolli küla, väidetavalt kusagil Kolli-Tangi talu metsas ning ilma teadjata pole lootustki leida;
- 2) **Paju, võllas, jaanitule koht**, San_Kuigatsi_01 – Kuigatsi küla, Rõngu ja Sangaste khk-de piiril, otsest pp-d pole ning vb ka hävinud;
- 3) **Reliquienkapelle**, San_Kurevere_01 – Kurevere küla, Melevamäe-nim. maaüksus tänapäeva kaardil olemas, kaitsealune kalme Kabelimägi Pringi-Restu tee ääres, pp staatus küsitav;
- 4) **Jaanimägi, Pedajamägi**, San_Kurevere_02 – Kurevere küla. Pp-d pole, kaitse all „Jaanimägi; Kurevere Jaanimägi“, KLO4001060. Pildistatud auto aknast;
- 5) **Mets Silmistu silla kõrval**, San_Lauküla_03 – Lauküla. Segane teade, mis viitab justkui metsa ohverdamisest karude peletamise eesmärgil. Küsitav, kas on automaatselt püha mets;

- 6) **Rootsi kuninga tamm/Familieneiche**, San_Lossiküla_01 – Lossiküla, külastatud. Pp-d pole, haakub Rootsi kuninga istutuslugudega. Sangaste mõisapargi kõrval Hiie-nim. koht;
- 7) **Kirgjärv**, San_Mäeküla_01 – Mäeküla. Järvi küll ei inventeerinud antud töö raames, ent rohke pärimus võib viidata muistsele vaikülale (sarnasus Koorküla Valgjärvega Helme khk-s) ning samuti on pärimuse järgi seotud nii Unniko talu juurde jääva liemäe kui ka Sangaste linnamäega (13174);
- 8) **Loss/kirikuase/linnamägi**, San_Mäeküla_02 – Mäeküla. Seotud nii maastikuliselt kui ka pärimuse kaudu Kirgjärve ja Unniko liemäega. Linnamäel kogetud erilisi tundmusi ja nägemusi;
- 9) **Pürstamägi/Mihklitsimu ohvrimägi/Ristimägi/Tammemägi, ingli jäljega ohvrikivi ja ohvritamm**, San_Pringi_01 – Pringi küla. Küsitavaks jääb, kas kaitsealune ohverdamiskoht "Ohvrimägi" (13176) on ikka õige koht või on tegelikult olnud pühapaigaks hoopis selle kõrval asuv Tammemägi. AK: kaart; 2 kirja (K. Uibu, 1958): „obj nr 572 ohvrimägi: Objekt nr. 572. Ohvrimägi. Nimestikus märgitud: Pringi poole (peab olema Pringist Otepää poole) viiva tee vasakul serval. Teest vasakul asuvad kaks mäge, üks, mida rahvas nimetab Ristimäeks, on kohe tee ääres. Noore segametsaga kaetud, suure pindalaga mägi, miski ei iseloomusta siin ohvrimäge. Teest umb. 300-400 m kaugemal on "Tammemägi", kust põline tamm olevat maha lõigatud. Kod. aegses kirjanduses peetakse seda ohvrimäeks. Kohalikud elanikud vaidlevad omavahel. Ühed peavad ohvrimäeks Ristimege, teised Tammemäge. Mõlemad asuvad end. Mihkli-Siimu talu maal, talu hoonest ida suunas. Nüüd on küsimus, kumba juurde asetada tähis.“ Teade viitab, et juba 50-ndatel oli segane, millist mäge kohalikud pühaks peavad. Siiani pole saanud ka selgust asjaolus, mis tingis siis lõppeks kolmanda mäe kaitse alla võtmise ja teiste – antud juhul Tammemäe või Ristimäe – välistamise. Ka pärimuses on palju juttu just Ristimäest Mihkli-Zimmo talu maal.

Mõned näited pärimustekstides esinevatest kirjeldustest: [Tsinnu] talu niidu pääl om engi kujuga kivi. ERA II 242, 311 (5); Kivid Mihklitsimmu Ristimäepääl oli olnud ohvritamm ja ohvrikivi. ERA II 242, 584/5 (2); Sangaste kihelk. Pringi vallas Mihklitsimu = ehk Pürsta talu põllus on üks laialine, kaunis kõrge mägi, mida Hiie mäeks kutsutakse. /.../ Praegu on see mägi ilus põld, kuid vanad inimesed vaatavad praegugi tema kui püha paiga pääle. E 29208/9; Mihklitsimu talu põllu sees on ohvri mägi. E 52897; Kuigatsi ja Arula piiri pääl olli - Ristimägi kutsuti. Sääl olli üits pihl ja pihla manu käis vanaperenaene jumalat kummardame. ERA II 284, 206/7 (245); Mihklitsimmu Ristimäele olliva ohverdanuva ERA II 284, 306 (368); Mihklitsimmu talul olevat ohvrimägi ollu. Sääl ollu tamme ülevän. ERA II 284, 307 (371); Kuigatsi ja Otepää valla piiri pääl om Ohvrikivi. RKM II 227, 297/8 (49); Pringist Arula poole maanteed pidi sõita u. 2 km Tartu- ja Valgamaa piiril, on maantee ääres kaunis küplitaoline mägi, Pürstamägi. ERA II 240, 510/1 (11); Tsimmu t. N osas. EKIKN san eki1 m-n [143] (118543).

Nii Ristimägi kui ka Tammemägi on mõlemad toponüümidenä Maa-ameti põhikaardil olemas. Eestiaegsel katastrikaardil on piirkonnas lisaks maaüksusele „Mihkli Zimmo 4“ leitavad eraldi maadena ka „Tammemäe 25“ ja „Ristimäe 24“. Mihkli Zimmo ehk Pürsta talu on olnud suur vakutalu, 67,63 ha (Postimees (1886-1944), nr. 349, 21 detsember 1934, lk 3), millest on jaotunud omakorda Ristimäe ja Tammemäe talud.

- 10) **Kakulaane ristikivi**, San_Raavitsa_01 – Raavitsa küla. Külastatud. Pp-le otseselt viitavat pärimust pole, vaid haakub pulmarongide pärimusega;

- 11) **Pulli läte**, San_Restu_02 – Restu küla, pole ajaloolist pärimust, ehkki 14.09.2022 teabepäeval Sangastes selgus, et on tervistav vesi ja käiakse. Kas on seega ajalooline looduslik pühapaik, jääb küsitavaks. Tasuks veel uurida;
- 12) **Tähenamäe hiis**, San_Risttee_02 – Risttee küla. Külastatud. Ainult PK objekti info, hiiekoht ja oletatav ohvrikivi Kүүdre t. õuel jäävad küsitavaks, tasuks veel uurida;
- 13) **Vanapagana istekivi**, San_Ruuna_01 – Ruuna küla, vb on hävinud, lisaks vähe pärimust ning pühadusele otsest viidet pole;
- 14) **Annekabel**, San_Tagula_03 – Tagula küla, Taljagu mägi. Kõrval vana nimega talukoht ja endine kool Hengevõtja; Vindi, A. 1996. lk 4 põhjal jääb Anne kabeli koht lautade alla; kas ka pp-ks kategoriseerub, on küsitav;
- 15) **Rootsiaegne mänd**, San_Tiidu_01 – Tiidu küla, LK all (Tiidu mänd, KLO4000592), pp-d pole. Pildistatud auto aknast;
- 16) **Jälgedega Konsakivi**, San_Toku_01 – Toku küla, vanasti jäänud täpselt khk-de piirile, nüüd ametlikult tegelikult Urvaste khk, otsest pp-d pole;
- 17) **Suur allikas**, San_Vaardi_01 – Vaardi küla, otsitud. Mikut ehk Mikat leidub toponüümina vaid üheverstalisel kaardil, kohalik Uue-Kompuse t. peremees Jüri Kaldmäe ei tea aga sellise nimega ühtegi kohta ega allikat, nendib aga, et tema talu tiik on allikatoiteline;
- 18) **Kõrvahallik**, San_Vaardi_02 – Vaardi küla, otsitud. Kompuse talu maal, drenaažitorru aetud: XY: 6433378.38, 627931.98?; kohalik Uue-Kompuse t. peremees Jüri Kaldmäe ei tea aga sellise nimega ühtegi kohta ega allikat, nendib aga, et tema talu tiik on allikatoiteline;
- 19) **Silmahallik**, San_Vaardi_03 – Vaardi küla, otsitud. Kompuse talu maal, drenaažitorru aetud: XY: 6433304.15, 627852.54; kohalik Uue-Kompuse t. peremees Jüri Kaldmäe ei tea aga sellise nimega ühtegi kohta ega allikat, nendib aga, et tema talu tiik on allikatoiteline;
- 20) **Lohuga ohvrikivi**, San_Väljaküla_02 – Väljaküla, otsitud-leidmata;
- 21) **Põhjata allik**, San_Õlatu_01 – Õlatu küla, otsest pp-d pole;
- 22) **Varandusega allikas**, San_Õlatu_03 – Õlatu küla, pole pp-d;
- 23) **Vanapagana kivi**, San_Õruste_01 – Õruste küla, potentsiaalset kandidaati külastatud, ent pp-d pole nagunii ja tõenäoliselt polnud ka külastatud kivi see, mida pärimuses kirjeldatud.

Hävinud või väheperspektiivikad kohad:

- 1) **Ristikivi**, San_Arula_01 – Arula küla, pole otsest viidet pp-le;
- 2) **Kummituste nurm**, San_Arula_02 – Arula küla, pole otsest viidet pp-le;
- 3) **Jaanimägi**, San_ligaste_01 – ligaste küla, pole otsest viidet pp-le;
- 4) **Surnuaed Laidemägi**, San_Keeni_01 – Keeni küla, pole otsest viidet pp-le ning vb ühtib Kurevere Jaanimäega;
- 5) **Käärike künnapuu**, San_Kibena_03 – Kibena küla, ainult PK objekt, pp-le pole viidet;
- 6) **Savimägi/Laagrimägi/Põrgumägi**, San_Kibena_04 – Kibena küla, pole viidet pp-le;
- 7) **Hiie koht**, San_Kiviküla_01 – Kiviküla, külastatud. Ilmselt saab hävinuks lugeda, ehkki ka praegu põhimõtteliselt maastikul leitav ala;

- 8) **Hiie aed ja põld**, San_Kurevere_03 – Kurevere küla? Mitu korda tehtud katsed Tüüra taluelanikke küsitleda, ent tulutult. Praegusele Tüüra talule võrdlemisi lähedale jäävad nii Jaanimägi (kirdes) kui ka ohvrikivi Kihu kivi (edelas) - vb on olnud kompleks. Tüürä talu on olnud muuseas ka Laukülas. Arvatavasti hävinud;
- 9) **Ohvrikivi (ja läte)**, San_Kurevere_04 – Kurevere küla, Kihukivi on kaitse all (Ohvrikivi "Kihu kivi", 13171) ning läte hävinud;
- 10) **Läte ja oja Põrguud**, San_Kurevere_05 – Kurevere küla? Ainult toponüüm, vb kattub eelnevaga (San_Kurevere_04). Läte ja oja sobivad Keenis asuvaga, kuna tõepoolest mingi ojanire piirkonnas asub;
- 11) **Ansi tamm**, San_Lauküla_01 – Lauküla. Külastatud. Võib lugeda hävinuks, ehkki pm on kuivanud puutüvi praegugi maastikul alles;
- 12) **Hiie puu**, San_Lauküla_02 – Lauküla. Otsitud. Määritsa t areaalis ka Määritsa läte + üks Märitse hoopis Rõngu khk-s. Määritsa asemel olnud Nahkatse Hans (RA EAA.1874.1.2538 leht 1, Schloss-Sagnitzsches Dorf Lauküll). Tõenäoliselt hävinud, piirkonnas midagi ei leidnud;
- 13) **Mänd**, San_Lauküla_03 – Lauküla? Tõenäoliselt hävinud ja pp-d ka pole;
- 14) **Künnapuu**, San_Mägiste_01 – Mägiste küla, ilmselt hävinud;
- 15) **Laatre ristimänd**, San_Rampe_01 – Rampe küla, kohta on külastatud. Hävinud, puu viidi 2014. a Eesti Rahva Muuseumisse;
- 16) **Rootsipedajas**, San_Rampe_02 – Rampe küla, hävinud;
- 17) **Puu**, San_Ruuna_02 – Ruuna küla, juba pärimuse järgi on püha hiiepuu raiutud;
- 18) **Jaanuste pedäi**, San_Sarapuu_01 – Sarapuu küla. Otsitud. Talukohale jääb lähedal toponüüm Pedajamägi – vb olnud seal, mäele lähedal ka allikas. Et mõlemad teated on eelmise sajandi algusest, ei ole enam ilmselt alles;
- 19) **Mänd**, San_Tõlliste_06 – Tõlliste küla? Ilmselt hävinud, pildid 50-ndatest (*Tõlliste suur mänd, mille all Rootsi kuninga relvad või tõld*, Sangaste, Tõlliste - Tõnu Kull (1956) mf_02588; *Tõlliste suur mänd - Rootsi kuninga varanduse asukoht*, Sangaste - J. Siilak (1956) mf_02577);
- 20) **Assaku t. ohvrikivi**, San_Tõlliste_02 – Tõlliste küla. Otsitud. Talu enam pole, pärimuse järgi juba osa kivist lõhatud; piirkonnas kivihunnik, kus ka kivitükid võivad vabalt olla, ent neid selgitada enam ei õnnestuks;
- 21) **Kajaja ohvritamm ja lohk**, San_Tõlliste_05 – Tõlliste küla, otsitud. Kajaja-nimelisi talusid on piirkonnas vanade kaartide põhjal olnud mitu: Kajaja A27, Kajaja A28 ja Kajaja A29 (eestiaegne kataster). Ka Weike Kajaja ja Annemae Kajaja (EAA.2469.1.685 leht 1). Võib arvata, et just Annemae Kajaja on seotud Tõlliste Tuule mäe ehk Anne kiriku kohaga. Selge aga pole, kas teade HI 7, 709/10 (11) räägib just Tõlliste Tuule mäest või on püha tamm asunud kusagil mujal: „*Eema jõõ perve pääl Kajaja all, kassvi üits väege suur ja jämme tamm, kell juuregi nigu mõne palgi*“. Olenemata antud pärimuses kõneldavast puust, võib tamme pidada hävinuks, kuna juba 1886. a pärimus sedastab, et puu on raiutud;
- 22) **Ohvripuu**, San_Õlatu_04 – Õlatu küla, pärimuse järgi raiutud.

6. Üldine hinnang kohaliku rahvastiku järjepidevusele

2022. aastal Sangaste kihelkonnas läbiviidud inventuuride käigus ei õnnestunud põliselanikke eriti kohata, keda küsitleda. Külastatud majapidamiste puhul oli tihtilugu tegemist alalise majapidamise asemel kas suvilate või sootuks mahajäetud-hävinud hoonetega. Selline tõdemus mõjutas kahtlemata negatiivselt objektide otsingut ja leidmist maastikul.

Inimesed, keda õnnestus välitööde käigus kohata, olid reeglina väga abivalmid ning sõbralikud, ent paraku puudusid neil antud küsimustes teadmised. Kui ka pühapaikadest midagi teati, siis juhatati ikka pigem neisse paikadesse, mis on ametlikult teada-tuntud ning seega ka juba kaitse all. Näitena võib tuua vestluse Vaardi küla, Uue-Kompuse talu peremehe (ilmselt 60-ndates eluaastates) ■■■■■, kus ehkki tegemist oli kohaliku inimesega (juured Sangastes ja Pukas), ei teadnud uuritud 3 allika kohta mees midagi. Ka võis tunda suhtluses mehega teatud negatiivset või ironiseerivat tooni ■■■■■ vastu – kohalik koduloolane, kelle materjalidel (AK-s) tuginesime – kelle elukohaks oli eelnevalt Kompuse talu. Praegune Kompuse peremees vihjas, et ■■■■■ kippus mõnikord ehk asju üle mütologiseerima ning seadis tema teated ka otsitavatest allikatest kahtluse alla. Ka ei olnud ta iial ühestki Miku talust kuulnud, oskas aga suunata meid küll Nuuda lätte (mk all) juurde.

Nii nagu ■■■■■ puhul, esines ka teiste küsitletavatega üldiselt tendents, kus algselt oli küsitletav umbusklik uurijate suhtes, avanedes vestluse käigus järjest enam. Sellistel kordadel oli isegi lõpuks raske vestlust lõpetada, kuna inimesele tulvas järjest enam mälestusi kõigest olnust ja praegusestki.

Lisaks koduloolase ■■■■■ „punaseks“ nimetamisele kuulsime välitööde käigus veel sama nimetust teisegi vana põliselaniku ja kohalugu hästi tundva isiku, ■■■■■ (snd. 1926) kohta (Mäeküla, Kүүdre t.). Miks antud meest sellise nimetusega „pärjati“, jääb segaseks. Intervjuus jäi mehest pigem igati sümpaatne, elukogenud ja laia silmaringiga asjahuvilise mulje.

Nagu kõikjal Eesti maakohtades, nii leidis ka Sangastes palju mahajäetud talukohti, millest sai aimu alles maastikul paika külastades. Tihtilugu ei tule kaartidelt, sh ortofoto pealt välja, et tegemist on unustusse vajunud talukohaga ning sestap esmalt välitööde sõidumarsruuti paika pannes, on ootused ja lootused koha leidmise suhtes suuremad. Kohalikega suhtlemine aitaks kaasa just ka selliste objektide puhul, kus piirkonnas on nt praeguseni alles mitu kivi või allikat, ent mis kinnitust leidmata jäävadki oletuslikuks.

7. Tööde käigus ettetulnud probleemid

Sangaste kihelkonnas leidub palju kalmeid, mis kannavad Kiriku- või Kabeliaseme nime. Niisamuti on levinud ka Anna- või Jaanimäe (või -kiriku/-kabeli) nimed, mis eelnevatega mõnigi kord ühtivad. Selliste korduvnimetuste tõttu on aga raske olnud mõningaid objekte lokaliseerida, eriti, kui tekstis pole antud täpsustavaid andmeid. Võib pealegi arvata, et ka rahvasuus on nii mõnigi nimetus vahetusse või sassi läinud ning seda enam lisab see kõik lokaliseerimistõesse keerukust.

Kalmetele lisaks on Sangastes pärimuse järgi olnud ka hulgaliselt Rootsi kuninga (mõnikord ka Peeter I) istutatud puid. Üldiselt nimetatakse Rootsi kuningaks Karl XII-t, kes tüüpmotiivina maasse aisa lööb, andes sellega ühtlasi ka töotuse aisa kasvamaminekul kohta naasta. Motiiv kandub paaril juhul (nt Raudjani t. paju Kuigatsis, ERA II 242, 531/2 (3)) üle ka kuningalt hoopis taluperemehele, kes kodunt lahkudes taolise töotuse annab. Et tihtilugu on selliseid puid pärimuses vaid valla täpsusega (või veelgi üldisemalt) nimetatud, on neid olnud ka raske lokaliseerida. Mitmete puhul on ka kahtlus, et kuigi pole suutnud puud täpselt lokaliseerida, on tõenäosus, et nad alles on, nangunii väike – võiks ju ääretult võimsad puud silma hakata nii ühele kui teisele looduses liiklejale. Lisaks, kas sellised kohad ka looduslikuks pühapaigaks kategoriseeruvad, on küsitav. Näiteks Laukülas asuva ning nüüdseks hävinud

Ansi tamme puhul on teada lisaks pealiku poolt istutamise motiivile ka pühadusele viitavat pärimust (tavapäratuks peetav keeld just mõisa poolt oksa mitte murda, vastaval juhul karistus, E 52890). Reegel ei näi see aga olevat.

Omaette pärimuspaikade kategooriaks võib pidada ka hukkunud pulmalistele pühendatud (risti)kivisid ja erineva sümboolikaga jäljekive (viimaste sekka võib lugeda ka hiiupärimusega seonduvaid kive). Tegemist on objektidega, mis võivad taaskord mõnel juhul haakuda ka pühakohaks olemisega, ent seaduspäraks seda pidada ei saa.

Hävinud või kahjustatud pühakohtade määratlemine ja piiritlemine on keeruline, heal juhul saab lähtuda reljeefist või vanadest kaartidest. Sellisel puhul on raske otsustada, kas koht väärrib kaitset või mitte, ning juhul kui väärrib, siis mil määral. Nii võib Sangaste puhul esile tõsta Kivikülla jäävat Kikka t. Hiie kohta, mille puhul on juba sada aastat tagasi öeldud, et: „*Koht on päris tasane maapinnaga, praegu põlluks ümner muudetud. Vanast hiest ei ole õhtegi jälge järgi jäänud.*“ (E 52893). Pühakoht on praegugi maastikul selgelt lokaliseeritav ning taas puudega kaetud. Kas sellisel juhul saab objekti siiski hävinuks pidada või on tegemist taastunud pühapaigaga? Salu veeres peetakse mesilasi.

Näiteid säilinud/hävinud skaalal hindamisest leiab teisigi. Nii võib tuua näiteks Laatre ristimäнди Rampe külas – ehkki mäندی enam pole, on kohas männile pühendatud infotahvel ning seal käiakse selgelt veel praegugi, olenemata männi puudumisest.

8. Töörühma ettepanek riikliku kaitse alla võtmise kohta

Töörühma ettepanek riikliku kaitse alla võtmiseks:

- 1) **Ihamägi**, San_Kibena_01 – Kibena küla, inventeerimise ja aruande koostamise ajal ei ole muud liiki mälestis või kaitstav loodusobjekt, ei ole kantud pärandkultuurikaardile (joonis 5, nr 4; joonis 7);
- 2) **Ristimägi**, San_Kibena_02 – Kibena küla, riikliku kaitse all arheoloogiamälestisena (kivikalme, reg-nr 13115; inventuuri ja aruande koostamise ajal on mälestis tõenäoliselt kaardil märgitud ebatäpselt (joonis 5, nr 5; joonis 8);
- 3) **Iiemägi**, San_Mäeküla_03 – Mäeküla, inventeerimise ja aruande koostamise ajal ei ole muud liiki mälestis või kaitstav loodusobjekt, ei ole kantud pärandkultuurikaardile (joonis 5, nr 13; joonis 9);
- 4) **Lätteoru allikas**, San_Restu_01 – Restu küla, inventeerimise ja aruande koostamise ajal olemas Maa-ameti geoportaalis pärandkultuuri kaardikihil (joonis 5, nr 17; joonis 10);
- 5) **Tuule mägi**, San_Tölliste_03 – Tölliste küla, inventeerimise ja aruande koostamise ajal olemas Maa-ameti geoportaalis pärandkultuuri kaardikihil (joonis 5, nr 24; joonis 11);
- 6) **Ohvri mägi**, San_Vaalu_03 – Vaalu küla, inventeerimise ja aruande koostamise ajal ei ole muud liiki mälestis või kaitstav loodusobjekt, ei ole kantud pärandkultuurikaardile (joonis 5, nr 29; joonis 12);
- 7) **Õru ristimänd**, San_Õruste_02 – Õruste küla, inventeerimise ja aruande koostamise ajal olemas Maa-ameti geoportaalis nii ristipuude kui ka pärandkultuuri kaardikihil, samuti märgitud põhikaardil (joonis 5, nr 36; joonis 13).

Töörühma ettepanek registreerida pärandkultuuri objektidena:

- 1) **Rootsi kuninga tamm/Familieneiche**, San_Lossiküla_01 – Sangaste mõisa peahoone taga, balkoni ääres; infotahvliga tähistatud;
- 2) **Hiie koht**, San_Kiviküla_01 – Kiviküla, 1920. aastate kirjelduse kohaselt hävinud, kuid varasemalt väga tuntud koht; praegu põhimõtteliselt maastikul leitav ala, ei ole hoonestatud;
- 3) **Assaku t. ohvrikivi**, San_Tõlliste_02 – Tõlliste küla, talu enam pole, pärimuse järgi juba osa kivist lõhatud; piirkonnas kivihunnik, kus ka kivitükis võivad vabalt olla, ent neid selgitada enam ei õnnestuks; 1920. aastate kirjeldus märgib kivi kunagiseks asukohaks 140 m talu eluhoonest idas (100°).

Töörühma ettepanek registreerida looduskaitseobjektina:

- 1) **Piksa pettäi**, San_Mäeküla_06 – Mäeküla. Võimalik, et männi tüvel asub üks rist. Ehkki männi paari juurt on kahjustatud (raiutud) ning juurte alust uuristatud, on tegemist märkimisväärselt vana männiga, mis vääriks kaitset. Seda enam, et puud võib ilmselgelt inimtegevus ohustada ka tulevikus. (Inventeerijate hinnangul paari juure kahjustustele vaatamata on puu jätkuvalt elujõuline.)

9. Kasutatud kirjandus ja käsikirjad

- Eesti Keele Instituudi kohanimekartoteek
- Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivi (ERA) kohapärimuse andmebaas KOOBAS
- Eesti kohanimeraamat <http://www.eki.ee/dict/knr/>
- Eesti Kirjandusmuuseumi ERA Kohapärimuse kaardirakendus Maa-ameti kaardiserveris (mh ajaloolised kaardid, kultuurimälestised, looduskaitseobjektid, pärandkultuuriobjektid)
- Eesti Looduse Infosüsteem: www.eelis.ee
- Eesti Muuseumide Veebivärv: <https://www.muis.ee/et/>
- ERA fotokogu
- ERA temaatiline kartoteek
- ERA topograafiline kartoteek
- Eesti Rahvaluule Arhiivi (ERA) ja Eesti Kultuuriloolise Arhiivi (EKLA) käsikirjakogud
 - Elias, M. 1921. Sangaste kihelkond. (fond 360, EKSi Kodu-uurim. Toimk., M36:2. 861.)
- Hiite Maja SA. Looduslike pühapaikade kaardirakendus.
- Kaasik, Ahto. „Põlised pühapaigad“ (2016)
- Kaasik, Ahto. „Pühapaikade teejuht. Eesti põlised väekohad“ (2017)
- Maa-ameti geoportaal (peamiselt kultuurimälestiste, pärandkultuuri, ristipuude ja ajalooliste kaartide kihid)
- Muinsuskaitseameti Kultuurimälestiste Register: <https://register.muinas.ee/>
- Rahvusarhiivi (RA) kaartide infosüsteemi digiteeritud kaardid
- Tallinna Ülikooli arheoloogia teaduskogu arhiiv:
 - Sangaste kihelkonna karp
 - Jaan Jungi toimik (kirjasatjate teated)

- Kirschbaum, M. 1921. Muinasteaduslikud teated Sangaste ja Rõngu kihelkonnast.
 - Karu, L. 1928. Sangaste.
- Tartu Ülikooli arheoloogia kabineti (AK) kogud
 - Sangaste kihelkond
- Valgamaa: maateaduslik, tulunduslik ja ajalooline kirjeldus. Toim. Tammekann, A.; Kant, E.; Luha, A. Eesti Kirjanduse Selts. Kodu-uurimise toimkond. 1932.
- Viidalepp, Richard. „Iseloomustavat Eesti ohvrikividest“ (1940)

JOONISED

